

ISSN: 2146-4901
e-ISSN: 2667-6575

Memlûk Kur'ân Sanatı Literatürü

Literature of the Mamluk Qur'ân Art

Abdurrahim AYĞAN

ORCID: [0000-0003-1717-021X](https://orcid.org/0000-0003-1717-021X) | E-Posta: aaygan@hotmail.com

Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Resim Bölümü
Assistant Professor, Şırnak University, Faculty of Fine Arts, Painting Department
Şırnak, Türkiye
ROR ID: [01fcvk23](https://ror.org/01fcvk23)

Article Information / Makale Bilgisi

Citation / Atıf: Ayğan, Abdurrahim. "Memlûk Kur'ân Sanatı Literatürü". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (Aralık 2022), 120-136.

<https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1182169>

Date of Submission (<i>Geliş Tarihi</i>)	30. 09. 2022
Date of Acceptance (<i>Kabul Tarihi</i>)	31. 10. 2022
Date of Publication (<i>Yayın Tarihi</i>)	15. 12. 2022
Article Type (<i>Makale Türü</i>)	Research Article (<i>Araştırma Makalesi</i>)
Peer-Review (<i>Değerlendirme</i>)	Double anonymized - Three External (<i>Üç Dış Hakem / Çift Taraflı Körlene</i>).
Ethical Statement (<i>Etik Beyan</i>)	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur</i>).
Plagiarism Checks (<i>Benzerlik Taraması</i>)	Yes (<i>Evet</i>) – Turnitin.
Conflicts of Interest (<i>Çıkar Çatışması</i>)	The author(s) has no conflict of interest to declare (<i>Çıkar çatışması beyan edilmemiştir</i>).
Complaints (<i>Etik Beyan Adresi</i>)	suifdergi@gmail.com
Grant Support (<i>Finansman</i>)	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research. (<i>Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır</i>).
Copyright & License (<i>Telif Hakkı ve Lisans</i>)	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. (<i>Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır</i>).

Özet

Günümüze ulaşan örnekler göre mushaf yazımı 8. yüzyılda Emeviler devrinde sistemli hale gelmiş, Abbasiler döneminde Bağdat'taysa yazı ve süsleme açısından büyük bir gelişim kaydetmiştir. 13. yüzyılın ortalarında İslam kültür ve medeniyetini derinden etkileyen Moğol istilası Bağdat'taki mushaf yazım geleneğinin bir süre sekteye uğramasına sebebiyet vermiştir. Henüz kuruluş aşamasında Moğollarla savaşarak onların ilerleyişini durduran Memlükler bu dönemde İslam dünyasında bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Başşehir olan Kahire'nin ardından Suriye'yi de topraklarına katarak bu iki şehri kültür merkezi haline getirmişlerdir. Sultan Baybars döneminden itibaren kölemenlerin iktidarı imar faaliyetlerinden de geri durmamıştır. Cami, medrese ve türbelerin yanı sıra hankâh adı verilen sufilere has yapılar inşa etmişlerdir. Yalnızca mimari alanda değil kitap sanatlarında da kayda değer gelişim gözlemlenmektedir. Memlük sultanlarının Kur'ân yazımına özel bir ilgi duydukları görülmektedir. 14. yüzyıl başlarında Kahire ve Şam'da gerek yazı gerek süsleme açısından nitelikli mushaflar hazırlanmıştır. Özellikle sultanların himayesinde hazırlanan mushaflar, Kur'ân sanatı açısından nadide örnekler arasında değerlendirilmektedir. Bugün British Museum'da sergilenen Sultan I. Baybars Kur'ânı başta olmak üzere Sultan Eşref Şaban dönemine tarihlendirilen bir grup Kur'ân, Memlük mushaf sanatının geldiği noktayı göstermesi açısından değer taşımaktadır. Memlük sultanlarının bu dönemde büyük boy Kur'ânlara özel bir ilgi duydukları günümüze ulaşan örneklerden anlaşılmaktadır. Bu Kur'ânların bir bölümü tek cilt veya cüzler halinde hazırlanmıştır. Bunların yanı sıra günümüzde sayısını henüz bilemediğimiz ciltlerce Memlük mushafı dünyanın farklı müze ve kütüphanelerinde korunmaktadır. Bu dönem Kur'ânları nicelik ve nitelik açısından zengin bir dönem olmasına karşın bu alan hakkında yapılmış araştırmalar yeterli düzeyde değildir. Memlük Kur'ânlarının birçoğu halen gün yüzüne çıkarılmamıştır. Memlük Kur'ân araştırmalarda iki unsur önem taşımaktadır. Birincisi eserlerin fiziki niteliklerine göre gruplandırılmasıdır. Bu sınıflandırma mushafların boyutuna göre olabileceği gibi cilt sayısına göre de olabilir. Diğer unsur ise Kur'ân yazımını etkileyen faktörlerdir. Burada Memlüklerin kurumsal yapıları, sosyo-kültürel kimliği, dönemin siyasi ortamı ve sultanların kişisel tavırları gibi çok yönlü bir saha karşımıza çıkmaktadır. Bu durum Memlük dönemi Kur'ânlarının çok farklı boyutlarda ele alınabileceğini göstermektedir. Memlük Kur'ân araştırmalarında öncelikli tespit edilmesi gereken – bütün sosyal bilimlerde olduğu üzere- literatürün ortaya çıkarılması ve tanıtılmasıdır. Bu çalışma Memlük dönemi Kur'ân sanatı çerçevesinde gelişen literatür üzerine odaklanmıştır. Konuyla ilgili yapılmış çalışmalar tespit edilerek farklı gruplarda ele alınmıştır. Bu bağlamda dört ayrı grup ortaya çıkmıştır. Bunlar Memlük mushafları üzerine yapılmış müstakil çalışmalar, Memlük dönemi kültür ve sanatı üzerine yapılmış çalışmalar, Kur'ân sanatını konu edinen çalışmalar, hat ve tezhip sanatını konu edinen çalışmalar şeklinde sıralanmıştır. Birinci grupta bir kitap, bir tez çalışması ve üç makale; ikinci grupta üç kitap, dört makale ve bir tez çalışması; üçüncü grupta beş kitap ve bir kısmı bunların içinde olan üç kitap bölümü; dördüncü gruptaysa bir kitap ve bir kitap bölümü tespit edilmiştir. Tespit edilen bu çalışmalar tanıtılmış, içerikleri ve tartışma konuları üzerinde durularak mushaf sanatıyla olan ilişkileri belirlenmeye çalışılmıştır. Bu literatür çalışmasının Memlük mushafları alanında yapılacak yeni çalışmalara katkı sunması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân Sanatı, Memlük Sanatı, Memlük Kur'ân Sanatı, Memlük Kur'ân'ları.

Abstract

According to the examples that have survived to the present day, the writing of the mushaf became systematic during the Umayyad period in the 8th century, and it made great progress in terms of writing and ornamentation in Baghdad during the Abbasid period. The Mongol invasion, which deeply affected Islamic culture and civilization in the middle of the 13th century, caused the mushaf writing tradition in Baghdad to be interrupted for a while. The Mamluks, who had stopped their progress by fighting the Mongols at the establishment stage, emerged as a power in the Islamic world in this period. After the capital city of Cairo, they added Syria to their lands and turned these two cities into cultural centers. Since the reign of Sultan Baybars, the power of the slaves did not hold back from the construction activities. In addition to mosques, madrasas and tombs, they built structures unique to Sufis called hankah. A remarkable development is observed not only in the field of architecture but also in book arts. It is seen that the Mamluk sultans had a special interest in the writing of the Qur'ān. At the beginning of the 14th century, qualified mushafs were prepared in Cairo and Damascus in terms of both writing and decoration. Especially the Qur'ān, which was prepared under the auspices of the sultans, is considered among the rarest examples in terms of Qur'ānic art. A group of Qur'ān prepared during the reign of Sultan Eşref Şaban, especially the work that was prepared under the supervision of Sultan Baybars I and exhibited in the British Museum today, is valuable in that it shows the point reached by the mushaf art in the Mamluk period. It is understood from the examples that have survived to the present day that the Mamluk sultans had a special interest in large size Qur'āns in this period. Some of these Qur'ān were prepared in a single volume or in juz. In addition to these, volumes of Mamluk mushafs, the number of which we do not know yet, are preserved in different museums and libraries around the world. Although this period is a rich period in terms of quantity and quality, the studies on this field are not sufficient. Many of the Mamluk Qur'āns have not yet been unearthed. Two elements are important in Mamluk Qur'ān studies. The first is grouping the works according to their physical qualities. This classification may be according to the size of the mushafs or according to the number of volumes. The other factor is the factors that affect the writing of the Qur'ān. Here, we come across a multifaceted field such as the institutional structures of the Mamluks, their socio-cultural identity, the political environment of the period and the personal attitudes of the sultans. This shows that the Qur'ān of the Mamluk period can be handled in many different dimensions. In Mamluk Qur'ān studies, the first thing to be determined - as in all social sciences - is the discovery and promotion of the literature. This study focuses on the literature that developed within the framework of the Qur'ānic art of the Mamluk period. Studies on the subject were identified and discussed in different groups. In this context, four different groups emerged. These are listed as independent studies on Mamluk mushafs, studies on culture and art of the Mamluk period, studies on the art of the Qur'ān, and studies on the art of calligraphy and illumination. In the first group, a book, a thesis and three articles; three books, four articles and a thesis in the second group; in the third group, five books and three book chapters, some of which are in them; In the fourth group, a book and a book chapter were identified. These identified studies were introduced, their contents and discussion topics were emphasized and their relations with the art of mushaf were tried to be determined. It is aimed that this literature study will contribute to new studies in the field of Mamluk mushafs.

Keywords: Art of the Qur'ān, Mamluk Art, Qur'ān Art of the Mamluk, Qur'āns of the Mamluk.

Giriş

Vahyin başlangıcından bitimine kadarki süreçte ilahi mesajların kaydedilmesi; sonraki dönemlerdeyse Kur'ân'ın eksiksiz ve doğru biçimde gelecek kuşaklara aktarılması Müslümanların temel meselelerinden biri olmuştur. Müslümanların bu motivasyonu ile Kur'ân'ın yazım işi Emevi ve Abbasi dönemlerinde ileri bir noktaya taşınmıştır. Emevi döneminde dini ilimlerin tedvini; Abbasi dönemindeyse çeviri faaliyetleri ve ardından kitap kültüründe yaşanan canlılık Kur'ân yazımını etkilemiştir. 8. yüzyıldan itibaren sarayda uzman hattatlar tarafından yazılan, müzehhipler tarafından süslenen ve baştan sona bir tasarıma sahip Kur'ân'lar hazırlanmaya başlanmıştır. Bu Kur'ânlar çoğunlukla sultanların şahsi kütüphaneleri için hazırlanan prestij göstergesi olan sanat yapıtlarıydı.

13. yüzyılda yaşanan Moğol istilası İslam dünyasında büyük bir travmaya yol açmıştır. Bu olayın en çok medeniyet ve kültür alanında bir yıkıma yol açtığı genel bir kabul halini almıştır. Abbasilerin başşehri ve bir kültür merkezi olan Bağdat'ta kütüphanelerin yakılması yazma eser geleneğine büyük ölçüde zarar vermiştir. 13. yüzyılın ortalarında tarih sahnesine çıkan Memlükler hem Moğol ilerleyişini durdurmuş hem de Kahire ve Dımaşk şehirlerini alternatif kültür merkezi haline getirmiştir. Memlükler iktidarları boyunca içerde taht kavgaları dışarda Haçlı ve Moğollarla mücadele etmelerine karşın etkili bir kültür politikası izlemişlerdir.¹

Memlüklerin kültürel üretimlerinin önemli bölümünü yazma eserler oluşturmaktadır. Bunlar arasında mushaf yazımı sultanların ve diğer hamilerin ilgi duyduğu bir alandı. Moğol istilasında yok olan mushaflar muhtemelen azımsanmayacak derecedeydi. Bu ihtiyaç sultanları bu konuda motive etmiş olmalıdır. Bir bölümü daha önce İslam dünyasında görülmemiş nitelikte olmak üzere çok sayıda Kur'ân, bu dönemde hazırlanmıştır.²

Kur'ân yazımında asıl ivmelenme 14. yüzyılın başlarında kaydedilmiştir. Bağdat'ın yeniden Kur'ân istinsahında ileri bir noktaya taşınması ilginçtir ki - İlhanlıların İslamiyet'i benimsemesinin ardından - istilayı başlatan Moğolların torunları eliyle olmuştur. 14.

¹ Bkz. Jo Van Steenberg, *Order Out of Chaos: Patronage, Conflict and Mamluk Socio-Political Culture, 1341-1382* (Leiden: Brill, 2006), 19.

² Almut Von Gladib, "Suriye, Filistin ve Mısır: Eyyubiler, Memlükler ve Haçlılar/Bezeme Sanatları", *İslam Sanatı ve Mimarisi*, ed. Markus Hattstein - Peter Delius (İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2007), 194.

yüzyılın başlarından itibaren gözlemlenen bu canlılık ve kültürel alışveriş Kahire, Şam ve Bağdat'ta benzer bir mushaf tasarım modelini ortaya çıkarmıştır.

Memlüklerin kuruluş tarihinden 14. yüzyıl başlarına kadarki süreç mushaf yazımı açısından henüz aydınlatılmış değildir. Kuruluş devrindeki çalkantılı süreç bu durumun başat aktörlerindedir. Günümüze ulaşmış örneklerin neredeyse tamamı 14. yüzyıldan sonraki döneme tarihlendirilmektedir.

Memlük sanatıyla ilgili yapılmış çalışmalar 19. yüzyıldan itibaren başlamıştır. Fransızların bu yüzyılın başlarında Mısır seferi sırasında antik dönemlere ait birçok buluntuyu ortaya çıkardıkları bilinmektedir. Stanley Lane-Pool'ün "The Art of the Saracens in Egypt" adıyla 1886 yılında Memlük dönemi sanat eserlerini konu edinen eseri mushafları içeren ilk eser olma özelliği taşımaktadır. Bu eserin ardından Memlük sanatıyla ilgili hazırlanmış genel kitaplarda mushafların müstakil bir bölüm olarak ele alındığı görülmektedir. Memlük mushaflarına özel ilginin 20. yüzyılın son çeyreğinde başlamış olduğunu görmekteyiz. David James'in "Qur'āns of the Mamluk" adlı kitap çalışması alanında bir ilktir. Bu eserin ardından Memlük Kur'ânlarıyla ilgili yetkin çalışmalarından biri Noha Abou-Khatwa'nın "Calligraphers, Illuminators and Patrons: Mamluk Qur'ān Manuscripts from 1341–1412 AD in Light of the Collection of the National Library of Egypt" adıyla 2017 yılında hazırlanmış olduğu doktora tez çalışmasıdır. Memlük Kur'ân araştırmaları için yol gösterici niteliğindeki bu iki çalışma alanında büyük boşluğu doldurmuştur.

Konuyla ilgili yapılmış müstakil çalışmaların yanı sıra farklı çalışmalarda Memlük mushaf sanatıyla ilişkili dikkate değer içerikler bulunmaktadır. Bu sebeple konuyla ilgili bir literatür tespitine odaklandığımız bu çalışmada bir gruplandırma yapmayı uygun gördük. Araştırmaları dört başlıkta ele almak mümkündür:

1. Memlük mushafları üzerine yapılmış müstakil çalışmalar
2. Memlük dönemi kültür ve sanatı üzerine yapılmış çalışmalar
3. Kur'ân sanatını konu edinen çalışmalar
4. Hat ve tezhip sanatını konu edinen çalışmalar

Literatür araştırmamıza dair yukarıdaki gruplandırma eserlerin tespit edilmesinden sonra doğal olarak ortaya çıkmıştır. Araştırmamızın bundan sonraki aşamasında tespit ettiğimiz çalışmaları Memlük mushaf sanatı çerçevesinde dört başlık altında inceleyeceğiz.

1. Memlük Mushafları Üzerine Yapılmış Müstakil çalışmalar

Memlük mushaf sanatı üzerine müstakil olarak yapılmış beş çalışma tespit edilmiştir. Bunlar sırasıyla bir kitap, bir tez ve üç makaleden oluşmaktadır.

1.1. David James, *Qur'ân of the Mamluks* (1988).³

David James'in 1988 yılında yayınladığı kitap, Memluk Kur'ân sanatı hakkında yapılmış müstakil çalışmaların başında gelmektedir. James bu kitabında 14. yüzyılda hazırlanmış Memlük Kur'ânlarına odaklanmıştır. Kitap yedi bölüm ve bir katalogdan oluşmaktadır. Birinci bölümde Memlük dönemi öncesi Kur'ân yazmaları hakkında bir çerçeve çizmiş ve erken dönem mushafların yazı ve tezhip özelliklerini değerlendirmiştir. İkinci bölümde James, Bahri dönem Memlüklerinin sosyo-kültürel ve siyasi tarihini özetlemiştir. Bu dönemde inşa edilen medrese, vakıf, hankâh gibi mimari yapıların patronaj ilişkisine değinerek, Memlük toplumundaki sufi anlayışın kurumsal yapıların işleyişindeki rolüne vurgu yapmıştır. Üçüncü bölümde 1304-30 arası Kahire'de hazırlanan Kur'ân'ları ele almıştır. Bu bölümde odaklandığı eser Sultan Baybars için hazırlanan yedi ciltlik Kur'ân'dır. James'e göre bu eser yalnızca günümüze ulaşan en erken tarihli örnek değil aynı zamanda en görkemli Memlük mushaf örneğidir.⁴ James, Baybars Kur'ân'ını hattatlar ve müzehhipler olmak üzere alt başlıklarda detaylı olarak incelemiştir. Bölümün sonunda bu periyotta hazırlanan diğer mushaf örneklerini ele almıştır. Dördüncü bölümde 14. yüzyılda İlhanlı yönetimindeki Bağdat'ta hazırlanan Kur'ânların Memlük Kur'ânlarıyla olan ilgisine değinerek Yakût ekolünün bu Mushaflardaki rolünü ele almıştır. Bu dönemde Sultan Olcayto için Bağdat'ta ve Musul'da hazırlanan iki Kur'ân'ı hattatlar ve müzehhipler olmak üzere alt başlıklarda detaylı olarak incelemiştir. Beşinci bölümde İlhanlıların İran coğrafyasında hazırladıkları Kur'ân'ları ele almıştır. Bunlardan ilki Hemedan'da Sultan Olcayto'ya, diğeriye Tebriz'de vezir Reşidüddin Fazlullah'a ithaf edilen Kur'ânlardır. James her iki eseri de hat ve tezhip açısından incelemiştir. Altıncı ve yedinci bölümde mushaf tezyinatına odaklanılmış ve 14. yüzyılın ikinci yarısından sonra Sandal olarak bilinen Müzehhip Ebubekir geleneğinin sona ermeye başladığını yeni bir geleneğin ortaya çıktığına vurgu yapmıştır. Bu bölümlerde Kahire ve Bağdat'ta hazırlanan Kur'ânları karşılaştırmalı olarak incelemiştir. Sekizinci bölüm Sultan Eşref Şaban döneminde hazırlanan Kur'ânlara

³ David James, *Qur'ans of the Mamluks* (London: Alexandria Press, 1988).

⁴ James, *Qur'ans of the Mamluks*, 34. Ayrıca aynı eserde bkz. Cat. 2-7, 11-12.

ayrılmıştır. James bu dönemin mushaf sanatı açısından en parlak evre olduğunu vurgulamıştır. Sultan Eşref Şaban için hazırlanan mushafın tezyinatında görev alan İbrahim Âmidi ayrı bir başlıkta ele alınmıştır. Kitabın sonundaki katalogta 76 eser künye bilgileriyle yer almıştır.⁵

1.2. Noha Abou-Khatwa, Calligraphers, Illuminators and Patrons: Mamluk Qur'ân Manuscripts from 1341-1412 AD In light of the collection of the National Library of Egypt (2017).⁶

Noha Abou-Khatwa'nın Toronto Üniversitesi Yakın ve Orta Doğu Medeniyetleri Bölümü'nde hazırlamış olduğu doktora tezi Memlük Kur'ân'larıyla ilgili müstakil çalışmalardandır. Abou-Khatwa tezinde günümüzde Mısır Ulusal Kütüphanesi'nde kayıtlı bulunan 1341 ile 1412 yılları arasında hazırlanmış mushafları hattatlar, müzehhipler ve hamiler çerçevesinde ele almıştır. Tez bir giriş ve yedi bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde 1341 öncesi Memlük coğrafyasında hazırlanmış olan Kur'ân'lar hakkında kısa bir özet vermektedir. Burada daha önce tespit edilmemiş değerli yazmaları künyeleriyle birlikte vermiştir. Birinci bölümde odaklandığı 1341-1412 yılları arasında Memlüklerin sosyo-kültürel ve siyasi durumunu anlatmıştır. Bundan sonraki bölümlerdeyse kütüphanede bulunan eserleri dönemlere ayırarak detaylı olarak incelemiştir. İkinci bölüm 1341 ile 1363 yılları arasındaki Kur'ân'ları; üçüncü bölüm 1363 ile 1382 yılları arası Kur'ân'ları; dördüncü bölüm 1382 ile 1412 yılları arasındaki Kur'ân'ları kapsamaktadır. Beşinci bölümde sanatçıları ele almış ve farklı başlıklarda mushaflarda çalışan hattatlar ve müzehhipler detaylı olarak incelenmiştir. Altıncı bölümde Memlük mushaflarında hamilerin rolüne değinmiş ve sultanları kronolojik sıraya göre kendilerine ithaf edilen mushaflarla birlikte ele almıştır. Yedinci bölümdeyse 1341 ile 1412 yılları arasında hazırlanan Memlük mushaflarının gelişimini yazı ve süsleme açısından değerlendirmiştir.

⁵ James, *Qur'ans of the Mamluks*, 219-250.

⁶ Noha Abou-Khatwa, *Calligraphers, Illuminators and Patrons: Mamluk Qur'ân Manuscripts from 1341-1412 AD in Light of the Collection of the National Library of Egypt* (Toronto: University of Toronto, 2017).

1.3. Basil Gray, The Monumental Qur'āns of the Il-khanid and Mamluk Ateliers of the First Quarter of the Fourteenth Century (Eighth Century) (1985).⁷

Basil Gray'ın 1985 yılında yayınlanmış olan makalesinde İlhanlı ve Memlük sarayı için hazırlanmış olan sanatlı mushaflara odaklanılmıştır. Gray, öncelikle İlhanlı yönetimindeki Bağdat ve Musul'da hazırlanmış Kur'ân'ları, sonrasında Memlük döneminde Kahire'de hazırlanmış Kur'ân örneklerini daha çok süsleme yönüyle incelemiştir.

1.4. David James, Some Observations on the Calligrapher and Illuminators of the Koran of Rukn al-Dīn Baybars al-Jāshnagīr (1984).⁸

David James bu makalesinde Baybars Kur'ân'ına odaklanmıştır. Öncelikle eseri fiziki özellikleriyle tanıtmış daha sonra yazı türüyle ilgili fikirlerini ortaya koymuştur. Eserde görev alan müzehhiplerden söz etmiş ve süsleme özelliklerini anlatmıştır.

1.5. Esra Akın Kıvanç, "Such a Koran no individual might own":The Biography of a Mamluk Qur'ān from Ottoman Jerusalem (2016).⁹

Esra Akın Kıvanç'ın bu makalesi 1904 St. Louis Dünya Sergisi için Kudüs'ten St. Louis'e gönderildiği iddia edilen 15. yüzyılda hazırlanmış bir Memlük Kur'ân'ının serüvenini konu edinmektedir. Araştırmacı makalenin sonunda ayrı bir başlıkta eserin fiziki özellikleri, yazı ve süslemeleri hakkında detaylı bilgi vermiştir.

2. Memlük Dönemi Kültür ve Sanatı Üzerine Yapılmış Çalışmalar

Mısır medeniyeti ve tarihi 19. yüzyıl başlarından itibaren Batılıların ilgisini çekmiştir. Antik Mısır arkeolojisi başta olmak üzere çeşitli dönemlerin sanatı üzerine çalışmalar yapılmıştır. Memlük sanatı ve medeniyeti de sahip olduğu sosyo-politik hikayeye birçok Batılı araştırmacının dikkatini celbetmiştir. Memlük sanatını genel düzeyde ele alan araştırmalar içerisinde Kur'ân'lara yer verenler bu çalışmada tespit edilmeye çalışılmıştır.

⁷ Basil Gray, "The Monumental Qur'āns of the Il-khanid and Mamluk Ateliers of the First Quarter of the Fourteenth Century (Eighth Century H.)", *Rivista Degli Studi Orientali* 59/1/4 (1985), 135-146.

⁸ David James, "Some Observations on the Calligrapher and Illuminators of the Koran of Rukn al-Dīn Baybars al-Jāshnagīr", *Muqarnas* 2 (1984), 147-157.

⁹ Esra Akın Kıvanç, "Such a Koran No Individual Might Own':The Biography of a Mamluk Qur'an from Ottoman Jerusalem", *Osmanlı Araştırmaları* 48/48 (27 Temmuz 2016), 229-268.

2.1. Stanley Lane-Poole, *The Art of the Saracens of Egypt* (1886).¹⁰

Stanley Lane-Poole'ün 1886 tarihli kitabı Memlük sanatına dair en eski yayınlardan biridir. Lane-Poole kitabının on ikinci bölümünü müzehhep el yazmalarına ayırmıştır. Bu bölümde yazarın yazı ve süslemelerini incelediği eserlerin çoğunluğu Kur'ân'lardır. Bunlar arasında Sultan Baybars'a ithaf edilen Kur'ân'a özel bir yer ayırmış ve bu eserin tezhip üslubunu sanatçılara değinerek anlatmıştır. Bu eserin yanı sıra Sultan Muhammed Nasır bin Kalavun, Sultan Eşref Şaban ile Sultan Berkuk'a ithaf edilen Kur'ân'lardan örnekler vererek bu Kur'ân'ların fiziki özellikleriyle süslemeleri hakkında bilgi vermiştir.

2.2. Esin Atıl, *Art of the Mamluks: Renaissance of Islam* (1981).¹¹

Esin Atıl bu çalışmasında Memlük sanatını sırasıyla tezhipli el yazmaları, maden, cam, seramik, ahşap, tekstil-halı ve resimli el yazmaları olmak üzere yedi bölümde incelemiştir. Her bölüm bir giriş ve katalogdan oluşmaktadır. Atıl'ın ilk incelediği eser grubu tezhipli el yazmalarıdır. Atıl tezhipli el yazmalarını Bahri ve Burci dönem olmak üzere iki başlıkta ele almıştır. Atıl bu grup eserler arasında ilk olarak tezhipli mushafları incelemiştir. Yazar, tespit ettiği en eski Kur'ân'dan başlamak üzere kronolojik sırayı takip etmiştir.

2.3. Oleg Grabar, *Reflections on Mamluk Art* (1984).¹²

Oleg Grabar'ın makalesinde Memlüklerin farklı sanat dallarında ortaya koydukları eserleri karşılaştırmalı olarak ele almıştır. Mushaf sanatında kullanılan süsleme formları ile tekstil ve seramik süslemeleri arasındaki karşılaştırması dikkate değerdir.

2.4. Doris Behrens-Abouseif, *The Book in Mamluk Egypt and Syria (1250-1517)*(2018).¹³

Doris Behrens-Abouseif'in 2018 yılında yayınladığı kitap, alanındaki büyük bir boşluğu doldurur niteliktedir. Kitapta Doris, kuruluşundan yıkılış sürecine kadar Memlük coğrafyasında kitap kültürüne odaklanmıştır. Eserde her ne kadar mushaf yazımı ayrı bir bölüm olarak işlenmemiş ise de Memlüklerde mushaf sanatını domine eden kurumsal yapılar, kütüphaneler ve müstensihler hakkında birincil kaynaklar referans gösterilerek

¹⁰ Stanley Lane-Poole, *The Art of the Saracens in Egypt* (Dublin: Librairie Byblos, 1886).

¹¹ Esin Atıl, *Renaissance of Islam: Art of the Mamluks* (Smithsonian Institution Press, 1981).

¹² Oleg Grabar, "Reflections on Mamluk Art", *Muqarnas* 2 (1984), 1-12.

¹³ Doris Behrens-Abouseif, *The Book in Mamluk Egypt and Syria* (Leiden: Brill, 2018).

detaylı olarak ele alınmıştır. Kitap sekiz bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Memlük öncesi Fatımi ve Eyyûbilerde kitap geleneği özetlenmiş ve kültürel mirasın aktarımı üzerinde durulmuştur. İkinci bölüm Memlük kütüphanelerine ayrılmıştır. İkinci ve üçüncü bölümlerde kütüphanelerin kurucuları ve kitapların hamileri hakkında bilgiler verilmiştir. Dördüncü ve beşinci bölümlerde Memlük kentlerinden Kahire ve Dımaşk'taki canlı kitap piyasası ve kitap pazarları anlatılmıştır. Altıncı ve yedinci bölümlerde yazma eser hazırlama, istinsah faaliyeti ve hattatlar hakkında bilgiler verilmiştir. Son bölümdeyse Mısır ve Suriye kökenleri hattatların bir silsilesini sunulmuştur.

2.5. Ira M. Lapidus, Mamluk Patronage and the Arts in Egypt: Concluding Remarks (1984).¹⁴

Ira M. Lapidus bu makalesinde Memlük sanatını hamiler çerçevesinde ele almıştır. Sanatın farklı kollarına değindiği bu çalışmasında Memlük mushaflarını dini sanat olarak değerlendirmiş ve büyük boyutlu sanat değeri yüksek bu eserlerin kurumsal yapılarla olan ilişkisini irdelemiştir.

2.6. Alison Ohta, Filigree Bindings of the Mamluk Period (2004).¹⁵

Alison Ohta, bu çalışmasında Memlük dönemi telkâri ciltlerine odaklanmıştır. Çalışmasında Chester Beatty Library'de bulunan iki Kur'ân (Ms. 1474, Ms. 1495) ile Türk İslam Eserleri Müzesi'ndeki iki Kur'ân'a (TİEM 508, TİEM 436) yer vermiş ve bu ciltlerin özelliklerini anlatmıştır.

2.7. Gül Güney, Memlük Müzehhibi Ebu Bekir'e Atf Edilen Tezyinat Üslubuna İlişkin Bir Değerlendirme.¹⁶

Gül Güney, 2013 yılında yayınlanan makalesinde Baybars Kur'ân'ının tezyinatında baş tasarımcı olarak görev alan Sandal lakabıyla tanınmış müzehhip Ebubekir'in üslubuna odaklanmıştır. Güney, başta bu eser olmak üzere ona atfedilen eserlerdeki tasarımları ele almış ve sanatçının üslubu hakkında bilgiler vermiştir.

---

¹⁴ Ira M. Lapidus, "Mamluk Patronage and the Arts in Egypt: Concluding Remarks", *Muqarnas* 2 (1984), 173-181.

¹⁵ Alison Ohta, "Filigree Bindings of the Mamluk Period", *Muqarnas* 21 (2004), 267-276.

¹⁶ Gül Güney, "Memlük Dönemi Müzehhibi Ebu Bekir'e Atf Edilen Tezyinat Üslubuna İlişkin Bir Değerlendirme", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/28 (2013).

2.8. Nida Gamze Temurçin, Memlük Dönemi Tezhip Sanatı İncelenerek Günümüz Tezhip Sanatında Yorumlanması.¹⁷

Nida Gamze Temurçin'in 2016 yılında tamamladığı tezi, Memlük dönemi kitaplarını süsleyen tezhip tasarımlarının uygulanmasına yönelik bir çalışmadır. Temurçin çalışmasında Memlük tezhip sanatındaki üslupları müstakil bir başlıkta ele almış ve üçü Kur'ân olmak üzere beş eseri incelemiştir. Bu eserlerdeki tasarımlardan esinlenerek yeni tasarımlar oluşturulmuştur.

3. Kur'ân Sanatını Konu Edinen Çalışmalar

Müstakil olarak sanatlı Kur'ân'lar üzerine yapılmış olan çalışmalarda Memlük Kur'ân araştırmaları için önemli kaynaklar arasındadır. Bunlar arasında ikisi İstanbul'da biri Ankara'da düzenlenmiş iki serginin kitabı bu konuda kayda değerdir. Bu başlıkta altı çalışma tespit edilmiştir.

3.1. Martin Lings, The Qur'anic Art of Calligraphy and Illumination (1976).¹⁸

Martin Lings'in bu çalışması Kur'ân sanatları çerçevesinde Hat ve tezhip sanatını bir araya getirdiği bir kitaptır. Sekiz bölüme ayırdığı kitabının beşinci bölümünde Memlük ve Moğol tezhip sanatını incelemiştir.

3.2. Martin Lings, Splendours of Qur'an Calligraphy and Illumination (2005).¹⁹

Martin Lings'in 1976 yılında yayınladığı The Qur'anic Art of Calligraphy and Illumination adlı eserinin yeni bir versiyonudur. Farklı dönem mushaflardan görselleri ihtiva eden kitap Kur'ân sanatı konulu eserler arasında en zengin içerikli olanlardandır. Lings, "mükemmellik dönemi" olarak adlandırdığı beşinci bölümde Memlük ve İlhanlı döneminin yazı ve süsleme sanatlarını ele almıştır. Eserin katalogu da daha çok Memlük

¹⁷ Nida Gamze Temurçin, *Memlük Dönemi Tezhip sanatının incelenerek günümüz tezhip sanatında yorumlanması* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2018).

¹⁸ Martin Lings, *The Quranic Art of Calligraphy and Illumination* (London: World Islam Festival Publication, 1976).

¹⁹ Martin Lings, *Splendours of Qur'an Calligraphy & Illumination* (Vaduz: Thesaurus Islamicus Foundation, 2005).

dönemi eserlerden oluşmaktadır.²⁰ Bu kitap 2012 yılında Turan Koç tarafından Türkçe'ye "Kur'ân Hat ve Tezhibinden Parıltılar" adıyla çevrilmiştir.

3.3. Massumeh Farhad; Simon Rettig, Kur'ân Sanatı: Türk ve İslam Eserleri Müzesi Hazineleleri (2016).²¹

Smithsonian Freer Sanat Galerisi ve Artur M. Sackler Galerisi'nin İstanbul'daki Türk İslam Eserleri Müzesi iş birliğiyle gerçekleştirdiği Kur'ân-ı Kerim Sanatı: Türk ve İslam Eserleri Müzesi Hazineleleri isimli sergi kapsamında hazırlanmış bir kitap çalışmasıdır. Eserin katalog bölümünde Memlûk dönemine ait beş eser tanıtılmıştır (Kat. 37, 38, 39, 40, 41). Bunun yanı sıra kitapta Zeren Tanındı ve Simon Rettig'in yazmış oldukları iki makale Memlûk dönemi mushafları hakkında kıymetli bilgiler içermektedir.

3.3.1. Zeren Tanındı, Kur'âni El Yazmalarda Tezhip Sanatı ve Tezyini Desenler (2016).²²

Zeren Tanındı bu çalışmada, başlangıcından itibaren Osmanlıların sonuna kadar Kur'ân tezyinatının gelişimini dönemlere ayırmak suretiyle aktarmıştır. Tanındı'nın başlıklarından biri de İlhanlı ve Memlûk Dönemleridir (1250-1517). Bu başlıkta 14. yüzyılda Memlûk ve İlhanlı coğrafyasında büyük boyutlu Kur'ân tasarımlarının birbirleriyle olan benzerliğine dikkat çekmiş ve büyük kentlerde çalışan sanatçıların birbirlerinin çalışmalarından haberdar olduklarını vurgulamıştır. 14. yüzyılın ikinci yarısından sonra ön plana çıkan İbrahim el-Âmidî'ye özel bir yer ayırmış ve sanatçının tezhip sanatında yeni bir çığır açtığını ortaya koymuştur.

3.3.2. Simon Rettig, Allah'ın Kelâmını Şekillendirmek: Kur'ân'ın 1000 ve 1700 Arası Görsel Kodifikasyonları (2016).²³

Simon Rettig bu çalışmada günümüze ulaşan ilk örneklerden 18. yüzyıla kadarki süreçte mushafların geçirdiği fiziksel değişimlere odaklanmıştır. Bir mushafta yer alan

²⁰ Kitabın tanıtımı için bkz. Ahmet Çaycı, "Splendours of Qur'an Calligraphy & Illumination", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 10/3 (01 Ocak 2010), 438-439.

²¹ Massumeh Farhad, *Kur'ân Sanatı: Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Hazineleleri* (İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2016).

²² Zeren Tanındı, "Kur'âni Elyazmalarda Tezhip Sanatı ve Tezyini Desenler", *Kur'ân Sanatı: Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Hazineleleri* (İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2016), 98-118.

²³ Rettig Simon, "Allah'ın Kelâmını Şekillendirmek: Kur'ân'ın 1000 ve 1700 Arası Görsel Kodifikasyonları", *Kur'ân Sanatı: Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Hazineleleri* (İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2018).

süslemelerin ve yazıların hep birlikte bir sayfanın tasarımını oluşturduğunu ve mushaflarda sayfa tasarımının dönemlere göre değişiklik gösterdiğini örneklerle ortaya koymuştur. Rettig'in çalışmasında yer verdiği örnekler arasında Memlûk mushafları da bulunmaktadır.

3.4. The 1400th Anniversary of the Qur'ân: Museum of Turkish and Islamic Art Qur'ân Collection (2010).²⁴

2010 yılında düzenlenen "1400. Yılında Kur'ân Sergisi" kapsamında hazırlanmış bir kitaptır. Bu sergi Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde korunan eserler sergilenmiştir. Kitap yedi makale ve sergilenen eserleri ihtiva eden bir katalogdan oluşmaktadır. Katalogdaki 58, 59, 60, 61, 62 ve 63 numaralı Kur'ânlar Memlûk dönemine aittir. Kitapta Zeren Tanındı'nın Kur'ân süslemeleri ve ciltlerini konu edindiği bölümde Memlûk dönemi bir başlık altında ele alınmıştır.

3.4.1. Zeren Tanındı; The Bindings and Illumination of the Qur'ân (2010).²⁵

Zeren Tanındı bu çalışmasında tarihsel kronolojiyi takip ederek ilk örneklerden başlamak üzere Kur'ân ciltlerinin ve tezeyinatının gelişimini çeşitli dönemlere göre ayırarak özetlemiştir. The Qur'ân of the Ilkhanids and the Mamluks başlığı altında 14. yüzyıl başlarından itibaren İlhanlı ve Memlûk kentlerinde sultanların gözetiminde hazırlanmış sanatlı Kur'ân'ları süsleme ve cilt açısından değerlendirmiştir.

3.5. Anonim, Kutsal Risalet Yazma Mushaf Sergisi.²⁶

Eser, 8 Nisan-29 Nisan 2022 tarihleri arasında Atatürk Kültür Merkezi'nde sergilenen mushafların katalogudur. Katalog, Türkiye Yazma Eser Kurumuna bağlı kütüphanelerde bulunan farklı dönemlere ait sanatlı mushaflardan örnekler içermektedir. Bu örnekler arasında Memlûk döneminde hazırlanan mushaflar da bulunmaktadır.

²⁴ Müjde Unustası (ed.), *The 1400th Anniversary of the Qur'an* (İstanbul: Antik AŞ Cultural Publications, 2010).

²⁵ Zeren Tanındı, "The Bindings and Illumination of the Qur'an", *The 1400th Anniversary of the Qur'an* (İstanbul: Antik AŞ Cultural Publications, 2010).

²⁶ Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, *Kutsal Risalet Yazma Mushaf Sergisi Kataloğu* (Ankara: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2022).

4. Hat ve Tezhip Sanatını Konu Edinen Çalışmalar

Hat ve tezhip sanatı üzerine yapılmış kimi çalışmalar Memlük Kur'ân'larının yazı ve süslemelerine dair önemli bilgiler içermektedir. Bunlar arasında dikkat çeken iki çalışma tespit edilmiştir.

4.1. Sheila S. Blair, *Islamic Calligraphy* (2006).²⁷

Sheila S. Blair'in bu çalışması hat sanatını felsefi, sanatsal ve tarihsel yönüyle ele alan kapsamlı bir kitaptır. Yazının İslam medeniyetindeki değerini, yazıda kullanılan materyalleri ve yazının tarihsel gelişimini dönemlere ayırarak anlatmıştır. Memlük dönemini sekizinci bölümde müstakil olarak ele almıştır. Bu bölümün başında Memlük döneminde el yazmalarında kullanılan yazı türlerinden söz etmektedir. Özellikle Baybars Kur'ân'ının hattatı olan İbn el-Vahid'in sıra dışı olarak tercih ettiği "sülüs-i 'aş'ar" isimli yazı türüyle ilgili dikkate değer görüşleri sürmüştür.

4.2. Zeren Tanındı, "Başlangıcından Osmanlı'ya Tezhip Sanatı", *Hat ve Tezhip Sanatı* (2015).²⁸

Zeren Tanındı bu çalışmasında başlangıcından 19. yüzyıla kadar tezhip sanatının gelişimini özetlemiştir. Memlük çağına önemli bir yer ayıran Tanındı, bu dönemde çalışan müzehhiplerin süslediği mushaf örneklerinden de söz etmiştir. Tezhip sanatındaki evreleri özenle seçtiği örneklerle değerlendiren Tanındı'nın bu çalışması Memlük mushaf tezyinatındaki üslupsal değişimin de anlaşılmasını sağlayan başucu bir metindir.

Sonuç

İslam sanat tarihinde elyazması bir mushaf birçok yönüyle dönemlere göre farklılık göstermiştir. Üretildikleri coğrafya, dönemin sosyo-politik koşulları, hamilerin kimliği bu farklılığın temelini teşkil etmektedir. Mushafın yazı türü, süslemeleri, cildi, ebatları ve sayfanın tasarım modeli çoğunlukla döneminin özelliklerini gösterir niteliktedir. Erken devir mushaflarda görülen kufi hatlı yatay sayfa tasarımlı Kur'ân'lar, Abbasi döneminde yerini dikey sayfa formatına bırakmıştır. Bu devirde sarayda görev alan ünlü hattatlar yazının

²⁷ Sheila S. Blair, *Islamic Calligraphy* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006).

²⁸ Zeren Tanındı, "Başlangıcından Osmanlı'ya Tezhip Sanatı", *Hat ve Tezhip Sanatı* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2015), 243-283.

gelişim sürecine yön vermişlerdir. Bağdat merkezli bu anlayışın 13. yüzyıla gelene kadar dikey sayfa tasarımlı nesih ve reyhani hatla yazılan Kur'ân'lara rağbeti arttığı söylenebilir.

13. yüzyıl ortalarında İlhanlıların batıya yönelişi sonucunda Bağdat'ın kültürel birikiminin talan edilmesiyle Kur'ân sanatının çizgisinde değişiklik yaşanmıştır. 14. yüzyıl Memlüklü ve İslamiyet'i yeni benimsemiş İlhanlı sultanları gösterişli büyük boy Kur'ân'lara yönelmiştir. Tasarım olarak bu Kur'ân tarzı daha önce Selçuklularda bilinmekteydi. Fakat Memlük döneminde sanatsal yönleriyle daha yetkin Kur'ân'lar hazırlanmıştır.

Memlük döneminde hazırlanan Kur'ânlar bu dönemin sanatı içerisinde müstakil bir yere sahiptir. 16. yüzyılda Osmanlıların Memlük hanedanını ortadan kaldırmasıyla, Kahire ve Şam'da bulunan eşsiz elyazması Kur'ân'ların bir bölümü İstanbul'a getirilmiştir. Günümüzde İstanbul ve Kahire başta olmak üzere, Anadolu, Ortadoğu ve Avrupa kütüphaneleri ve müzelerinde Memlük döneminden kalan Kur'ân'lara rastlamak mümkündür.

Memlük dönemi Kur'ân sanatı hakkında dönemin kaynaklarında dağınık bilgiler bulunmaktadır. Buradaki bilgiler çoğunlukla dönemin hattatları, saray için çalışan katipler, hazırlanan mushafların bağışlandığı yerler ile ilgilidir. Dönemin kaynaklarında yer alan bu kıymetli bilgiler bu sahada yapılacak araştırmalar için yol göstericidir.

Memlük mushaf sanatı üzerine yapılmış müstakil çalışmalar yetersiz düzeydedir. Müstakil olarak bu konuyu işlemiş bir kitap çalışması, bir doktora tezi ve üç makale bulunmaktadır. Bunlar arasında David James'in 14. yüzyılda saraylı hamiler için hazırlanmış Kur'ânlara odaklandığı ve bu Kur'ân'ları yazı ve süslemeleriyle detaylıca incelediği eseri Memlük Kur'ân sanatları alanında bir başyapıttır. Noha Abou Khatwa'nın tezi ise Kahire Ulusal Kütüphanesi'nde kayıtlı olan 1341-1412 tarihleri arasında hazırlanmış eserleri konu edinmiştir. Bu tez de alanındaki büyük boşluğu doldurmuştur. Bu eserlerin yanı sıra Memlük mushaflarıyla ilgili kıymetli bilgiler verildiği çalışmaları dört grupta ele aldık. Sonuç olarak, mushaf sanatı açısından zengin bir dönem olmasına karşın konuyla ilgili müstakil çalışmaların yetersiz olduğu ortaya çıkmıştır.

Kaynakça / References

- Abou-Khatwa, Noha. *Calligraphers, Illuminators and Patrons: Mamluk Qur'ân Manuscripts from 1341–1412 AD in Light of the Collection of the National Library of Egypt*. Toronto: University of Toronto, 2017.
- Atıl, Esin. *Renaissance of Islam: Art of the Mamluks*. Washington: Smithsonian Institution Press, 1981.
- Behrens-Abouseif, Doris. *The Book in Mamluk Egypt and Syria*. Leiden: Brill, 2018.
- Blair, Sheila S. *Islamic Calligraphy*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.
- Çaycı, Ahmet. "Splendours of Qur'ân Calligraphy & Illumination". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 10/3 (01 Ocak 2010), 438-439.
- Farhad, Massumeh. *Kur'ân Sanatı: Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Hazinesi*. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2016.
- Gladib, Almut Von. "Suriye, Filistin ve Mısır: Eyyubiler, Memlûkler ve Haçlılar/Bezeme Sanatları". *İslam Sanatı ve Mimarisi*. ed. Markus Hattstein - Peter Delius. İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2007.
- Grabar, Oleg. "Reflections on Mamluk Art". *Muqarnas* 2 (1984), 1-12. <https://doi.org/10.2307/1523051>
- Gray, Basil. "The Monumental Qur'âns of the Il-khanid and Mamluk Ateliers of the First Quarter of the Fourteenth Century (Eighth Century H.)". *Rivista Degli Studi Orientali* 59/1/4 (1985), 135-146.
- Güney, Gül. "Memlük Dönemi Müzehhibi Ebu Bekir'e Atf Edilen Tezyinat Üslubuna İlişkin Bir Değerlendirme". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/28 (2013).
- James, David. *Qur'âns of the Mamluks*. London: Alexandria Press, 1988.
- James, David. "Some Observations on the Calligrapher and Illuminators of the Koran of Rukn al-Dîn Baybars al-Jāshnagīr". *Muqarnas* 2 (1984), 147-157. <https://doi.org/10.2307/1523062>
- Kıvanç, Esra Akin. "Such a Koran No Individual Might Own':The Biography of a Mamluk Qur'ân from Ottoman Jerusalem". *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 48/48 (27 Temmuz 2016), 229-268. <https://doi.org/10.18589/oa.588055>
- Lane-Poole, Stanley. *The Art of the Saracens in Egypt*. Dublin: Librairie Byblos, 1886.
- Lapidus, Ira M. "Mamluk Patronage and the Arts in Egypt: Concluding Remarks". *Muqarnas* 2 (1984), 173-181. <https://doi.org/10.2307/1523064>
- Lings, Martin. *Splendours of Qur'ân Calligraphy & Illumination*. Vaduz: Thesaurus Islamicus Foundation, 2005.
- Lings, Martin. *The Quranic Art of Calligraphy and Illumination*. London: World Islam Festival Publication, 1976.
- Ohta, Alison. "Filigree Bindings of the Mamluk Period". *Muqarnas* 21 (2004), 267-276.
- Simon, Rettig. "Allah'ın Kelâmını Şekillendirmek: Kur'ân'ın 1000 ve 1700 Arası Görsel Kodifikasyonları". *Kur'ân Sanatı: Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Hazinesi*. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2018.
- Steenbergen, Jo Van. *Order Out of Chaos: Patronage, Conflict and Mamluk Socio-Political Culture, 1341-1382*. Leiden: Brill, 2006.

- Tanırdı, Zeren. "Başlangıcından Osmanlı'ya Tezhip Sanatı". *Hat ve Tezhip Sanatı*. Ankara: Kùltür ve Turizm Bakanlığı, 2015, 243-283.
- Tanırdı, Zeren. "Kur'âni Elyazmalarda Tezhip Sanatı ve Tezyini Desenler". *Kur'ân Sanatı: Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Hazinesi*. İstanbul: Kùltür ve Turizm Bakanlığı, 2016, 98-118.
- Tanırdı, Zeren. "The Bindings and Illumination of the Qur'ân". *The 1400th Anniversary of the Qur'ân*. İstanbul: Antik AŞ Cultural Publications, 2010.
- Temurçin, Nida Gamze. *Memlûk Dönemi Tezhip Sanatının İncelenerek Günümüz Tezhip Sanatında Yorumlanması*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2018. <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/214286>
- Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. *Kutsal Risalet Yazma Mushaf Sergisi Kataloğu*. Ankara: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2022.
- Unustası, Müjde (ed.). *The 1400th Anniversary of the Qur'ân*. İstanbul: Antik AŞ Cultural Publications, 2010.